

Feminisme en religie

Kitty Roggeman

De multiculturele samenleving plaatst ons voor nieuwe uitdagingen. Met de migratiestromen uit moslimlanden lijkt het alsof religie terug van weggeweest is en een (nieuwe) bedreiging vormt voor de moeizaam bevochten vrouwenbevrijding. De vraag stelt zich of feminisme en multiculturaliteit, en bij uitbreiding feminisme en religie, wel compatibel zijn.

Het is niet toevallig dat we in dit tijdperk met deze vraag geconfronteerd worden. De migratiestromen, de veranderde geopolitieke wereldorde, de economische crises hebben de maatschappelijke verhoudingen grondig dooreengeschied. De multiculturele samenleving is een feit, de samenlevingsproblemen vragen om oplossingen. De rol en plaats van religie en religieuze praktijken komen hierbij weer breed in de picture.

Ik wil eerst ingaan op de maatschappelijke en ideologische context waarin we de vraagstelling moeten situeren. Verder wil ik het hebben over de verhouding tussen religie, godsdienstvrijheid, vrije meningsuiting en de mensenrechten. Tenslotte wil ik de mogelijke link tussen religie en feminisme herwaarderen, in een poging om strategieën van inclusie te privilegeren tegenover uitsluitingsstrategieën.

Is feminisme per definitie anti-religieus?

Het moderne feminisme is geboren in de 19de eeuw in christelijke gemeenschappen in de VS. O.m. methodiste Elizabeth Stanton stichtte in 1869 de eerste National Woman Suffrage Association. Deze organisatie, zoals wat later tal van andere protestantse vrouwenverenigingen, kwam op voor politieke rechten en burgerrechten van vrouwen. Zij voerden deze strijd vanuit

Niemand is gebaat bij vrijzinnig fanatisme dat de oorlog verklaart aan gelovigen, van welke religie dan ook, maar vooral moslims stigmatiseert en zodoende mee een antimigrantendiscours en verkapte racisme voedt.

een christelijk ideaal van sociale rechtvaardigheid (ze waren trouwens ontstaan uit de beweging voor de afschaffing van de slaavernij en de rechten van de zwarten waarin zeer veel vrouwen actief waren) en claimden o.m. het recht om de bijbelteksten te interpreteren en te actualiseren.¹ De suffragettebeweging en de strijd voor rechten van vrouwen op onderwijs einde 19de eeuw, eerste helft 20ste eeuw, groepeerde christelijke en liberale vrouwenorganisaties, wereldwijd.

In het min of meer geseculariseerde westen van de tweede helft van de 20ste eeuw leefde bij ons de idee dat sociale emancipatie (van de vrouwen, van de werkende klasse) zich het beste kon ontwikkelen door zich van kerk en religie te onttrekken. Socialisten, marxisten en andere linkers stelden zich antireligieus op en verzetten zich tegen de dominantie van de christelijke kerk in het publieke leven en aan de zijde van de machthebbers. Ethische tegenstellingen op het gebied van seksuele moraal, voorbehoedsmiddelen, abortus, dreven een wig tussen enerzijds de voorstanders van meer persoonlijke vrijheid en sociale gelijkheid en anderzijds de meer conservatieve krachten die de “traditionele” waarden bleven verdedigen. Vrijzinnigen, helemaal niet altijd linkers, voerden vooral op de ethische thema’s strijd tegen de kerk en de clerus. De aanname vandaag is dat feministen zich toen vooral in dit antireligieus kamp bevonden en dat zodoende feminisme zich eigenlijk kante tegen de godsdienst die soms een meer traditioneel vrouwbeeld heette uit te dragen.

Nochtans klopt dit beeld maar gedeeltelijk. Er was natuurlijk de tegenstelling rond één van de belangrijkste eisen van het feminisme van de tweede golf (vanaf ca. 1970) voor de depenalisering van abortus, strijd waarin de christelijke vrouwenbeweging niet meeging. Maar er was wel degelijk een sterke christelijke vrouwenbeweging die net zo goed opkwam voor feministische eisen zoals o.m. gelijke tewerkstellingskansen, gelijk loon voor gelijk werk, strijd tegen geweld op vrouwen, gelijke onderwijs- en opleidingskansen, voor meer evenwicht in de politieke vertegenwoordiging en de beslissingsmacht. Het is een reductionistische inschatting van te stellen dat “Feminisme secularisme als het ware als vooronderstelling [had]” (Michielsens, 2009:8). Behalve over de abortuskwestie heeft de hele vrouwenbeweging zich tamelijk eensgezind achter heel wat feministische eisen geschaard. Voorbeeld hiervan: de jaarlijkse betogingen van 1981 tot 1983 van het front “Vrouwen tegen de Krisis” (*sic*), waarbij duizenden vrouwen van ABVV, ACV, en de autonome vrouwenbeweging door Brussel trokken tegen beleidsmaatregelen die vrouwen in de werkloosheid dreven. Ander voorbeeld: de voormalige voorzitter van de CVP (nu CD&V)-werkgroep Vrouw en Maatschappij, Miet Smet, werd de eerste minister (eerst staatssecretaris) voor emancipatie van een door een christelijk premier geleid kabinet. In die hoedanigheid nam zij tal van initiatieven voor meer gelijkheid M/V in het onderwijs, in de politieke vertegenwoordiging, tegen geweld op vrouwen. Vandaag is CD&V-senatrice (nu voorzitter van de Senaat) Sabine de Bèthune een vurig verdedigster van quota voor vrouwen en zij diende onlangs nog een wetsvoorstel in over de uithuisplaatsing van daders van partnergeweld.

Niemand die toen, niemand die vandaag de vraag stelde of stelt of dat wel kan: christen zijn en opkomen voor de rechten van vrouwen. Het deed er niet zo toe, behalve in de abortuskwestie was godsdienst geen echt breekpunt. Natuurlijk waren er wel meningsverschillen over strategieën, over hoe omgaan met gelijkheid en verschil, over de sociaaleconomische wortels van de sekse-ongelijkheid, over het bestrijden van onrecht. Maar de breuklijnen verliepen niet volgens de as seculier-religieus, maar eerder volgens de tegenstelling conservatief centrumrechts enerzijds en progressief links anderzijds. De vraag of feminisme en religie wel kunnen samengaan en hoe je als maatschappij en als feminist(e) omgaat met bepaalde religieuze praktijken is een nieuw gegeven en gaat hand in hand met het toenemend multiculturalisme en hoe we (willen) omgaan met culturele en religieuze verschillen.

Nieuwe godsdienst, nieuwe bedreiging

Dat het extreemrechts discours zich vijandig opstelt tegenover vreemdelingen die “onze waarden” niet delen, verbaast niemand: xenofobie en racisme zijn hun handelsmerk, zoveel is duidelijk. Problematisch in deze materie is de opstelling van een brede groep vrijzinnigen die zich, vanuit een antireligieus discours, kanten tegen de “nieuwe” godsdienst, nl. de islam en de plaats van die religie in onze samenleving.

Ze beroepen zich hiervoor op de aanname dat seculier denken per definitie bevrijdend is (*la libre pensée*, los van dogma's en goddelijke wetten), en beschouwen elk religieus denken als achterlijk, want irrationeel, dogmatisch, obscurantistisch. Ze eisen het recht op om zich te verzetten tegen de aanwezigheid van “een militante islam in hun leefruimte”² en gebruiken grif het argument dat de andere cultuur/religie de man/vrouw-gelijkheid niet voorstaat. Bekende auteurs zoals Geert Van Isten dael, Benno Barnard (in: *Sanctorum et al*, 2008), Dirk Verhofstadt (Verhofstadt, 2006) die zich voorheen nooit onderscheidten als voorvechters van vrouwenrechten, werpen zich plotseling op als beschermers van de moslimvrouwen en gebruiken dit argument in een breed vertoog tegen de islam. Dezelfde teneur vindt men in talrijke stukken van filosoof Etienne Vermeersch

(Vermeersch, 2010), voormalig *De Standaard*-journaliste en feministe Mia Doornaert³, bij publicist Wim Van Rooy (Van Rooy, 2010), om alleen maar enkele Vlaamse protagonisten aan gene zijde van het debat te noemen.

Er valt veel af te dingen op dit discours. Waar vanuit christelijke hoek een meer gematigde houding waarneembaar is (uit zelfbehoud, godsdienstvrijheid is prioritair, ook al is het niet helemaal dezelfde leer?) is het ideologisch kader van de “vrijdenkers” en van nogal wat feministen onthutsend smal.

Terecht wijst professor mensenrechten Eva Brems (in: Coene en Longman, 2005) op het gevaar voor de vrouwenbeweging: “De tegenstanders van een multiculturele samenleving recupereren de vrouwenzaak om tegen multiculturele rechten te argumenteren. Voor de vrouwenbeweging is dit echter een vergiftigd geschenk. De visie op de genderproblematiek die de anti-multiculturalisten bijvoorbeeld in het hoofddoekendebat propageren is namelijk pre-emancipatorisch: het is een paternalistische visie, die vrouwen niet wil bevrijden maar beschermen. In plaats van vrouwen meer keuzes te bieden, wil men hen keuzes afnemen door verboden op te leggen...” (Brems, 2005:152-153)

In haar lezing voor het Robert Schuman Centre for advanced Studies (Scott, 2009) betoogt feministe en historica Joan W. Scott op overtuigende wijze dat in de westerse geschiedenis secularisme zich heel lang helemaal niet bezig gehouden heeft met M/V-gelijkheid en de politieke en andere rechten van vrouwen.

“I call into question the simple oppositions – modern/traditional; secular/religious; sexuality liberated/sexually oppressed; gender equality/patriarchal hierarchy; West/East – from three different perspectives. The first has to do with the history of secularization which, I argue, makes it clear that the equal status of women and men was not a primary concern for those who moved to separate church and state; [...] And finally, I argue that, from a psychoanalytic perspective, secularism has not resolved the difficulties that sexual difference poses for social and political organization; it is rather one of the frames within

which those difficulties are addressed and managed.” (Scott, 2009:1-2)

Scott bestrijdt het seculier vertoog dat de superioriteit van secularisme tegenover religie stelt in “a story of the linear evolution of modernity”, waarin het seculier ideaal de enige weg is naar vooruitgang, emancipatie en bevrijding van religieus traditionalisme en “prevails in the end”. (Scott, 2009:3)

Scott pleit voor een bredere aanpak waarbij secularisme en religie in de problematiek van genderongelijkheid en genderdiscriminatie niet zo absoluut tegenover elkaar worden geplaatst. (Scott, 2009)

Verlichting en vrouwenrechten

Naast het argument van M/V-gelijkheid worden de islam en de moslimcultuur vaak gemeten aan hun verlichtingsgehalte. Sinds 9/11 staat de islam in de hoofden van velen voor: fanatisme, extremisme, intolerantie (t.o. ongelovigen, joden, christenen), fundamentalisme en terrorisme. En diegenen die nu niet meteen over terroristisch gevaar spreken, zien de dreiging op het morele vlak, als een aanval op onze westerse waarden en onze seculiere maatschappij, verworvenheden, zo heet het, van de Verlichting. De moslimcultuur en de islam worden op één hoop gegooid en beschouwd als incompatibel met de idealen van Gelijkheid, Vrijheid en Broederlijkheid en onze joods-christelijke tradities. Hierbij wordt voorbijgegaan aan de

tekortkomingen van het Verlichtingsideaal, onder meer wat betreft de gelijkheid M/V, die niet meteen voorkwam in de eerste “Déclaration des Droits de l’Homme et du Citoyen”.⁴

Scott stelt vast dat “by the era of Thermidor the new French political culture had definitely thrown away all grounds for anything akin to parity between women and men, ...” (Scott, 2009:2)

Het heeft nog meer dan een eeuw geduurd voor vrouwen stemrecht kregen, en de juridische gelijkheid is maar stapje voor stapje gerealiseerd gedurende de 20ste eeuw en dit dankzij de emancipatiestrijd van de diverse vrouwenbewegingen en feministen.

Ook wat de werking van onze democratie betreft is het Verlichtingsideaal van vrijheid en gelijkheid nog lang niet voor iedereen gerealiseerd. Dus zo hoog moeten we niet van de toren blazen met onze Verlichting, er is nog heel wat werk aan de winkel en we zouden best wel wat meer voor eigen deur kunnen vegen voor we een beschuldigende vinger uitsteken naar die “anderen”.

Ook wat een ander Verlichtingsideaal betreft, nl. de veel aangehaalde scheiding tussen Kerk en Staat, kunnen we best maar eens in eigen boezem kijken. Zolang 70% van ons onderwijs in katholieke handen is maar wel door de staat betaald wordt, zolang bijna al onze wettelijke feestdagen christelijke feesten zijn, zolang de nationale feestdag gevierd wordt met een mis, zolang de bedieners van de katholieke erediensten (waarvan vrouwen uitgesloten zijn!) betaald worden door de belastingbetaler, is het wel duidelijk dat ook bij ons de scheiding van Kerk en Staat nog niet bereikt is. De vraag is ook hoe dit principe in te vullen. Voor sommigen betekent dit dat alles wat met religie te maken heeft, naar de privésfeer moet verdrongen worden, voor anderen gaat het slechts over het neutrale karakter van overheidsinstellingen (bv. geen kruisbeelden in de gerechtshoven), maar betekent dit geenszins dat religie niet in de openbare ruimte zichtbaar aanwezig mag zijn.

De Franse feministe en onderzoekster bij het CNRS, Christine Delphy, stelt dat “la liberté de toutes les religions d’exister dans l’espace public est un des fondements de la

loi de séparation des Eglises et de l’Etat de 1905 en France” (Delphy, 2010:332)

En:

“Ce serait aberrant que par un renversement pervers, après avoir obtenu la liberté de ne pas croire (en Dieu), il faille aujourd’hui conquérir la liberté de croire! Ce pays est-il voué de tomber d’une intolérance dans l’autre?” (Delphy, 2010: 332)

Humanisme en feminisme

Historisch heeft de strijd van humanisten, atheïsten, socialisten en communisten tegen de overheersende godsdienst zijn belang gehad. Vrijzinnigen zijn terecht opgekomen voor het recht om niet te geloven, voor het vrije denken, tegen religieuze dogma’s, tegen de overheersing van de Kerk en het opdringen van de christelijke moraal aan wie niet tot die geloofsgemeenschap wens te behoren of gerekend te worden. Voor vele feministen, ook binnen de christelijke vrouwenbeweging, was deze strijd zeer belangrijk in de mate waarin voor vrouwen zelfbeschikkingsrecht geëist werd over eigen lijf en leven. Ethische kwesties zoals seksualiteit, voorbehoedsmiddelen, moederschapsideologie, domeinen waar de Kerk zich conservatief opstelde, zijn bespreekbaar geworden en opengebroken dankzij de feministen, ongelovigen maar ook gelovigen die zich distantiëerden van de oude teksten en de opstelling van de Kerk en de paus. Deze verworven vrijheid betekent dat niet langer één ideologie aan iedereen opgedrongen wordt. Ieder kan nu keuzes maken, men kan zich onderwerpen aan de christelijke leer of die verwerpen, of die min of meer volgen, naar eigen goeddunken. Ook migranten staat het vrij hun religie te verwerpen of niet, de koran zegt uitdrukkelijk dat niemand verplicht mag worden om te geloven. Dat er vaak sprake is van sociale druk van de omgeving is een sociologisch gegeven dat niet alleen voor de moslimgemeenschap geldt. Ook christenen, ook vrijzinnigen worden in hun opvoeding, onderwijs, vriendenkring in meer of mindere mate beïnvloed en (familie)tradities en groepsgevoel wegen bij iedereen op de eigen keuzes.

Essentieel is echter dat, binnen dit kader, de vrijheid van levensbeschouwing en van vrije meningsuiting voor iedereen gewaarborgd is.

Na twee eeuwen van strijd voor dit recht is de tijd nu rijp voor een minder vijandige houding tegenover religie in het algemeen. Godsdienstvrijheid is een grondrecht en een mensenrecht, en ook humanisten en feministen hebben er alle belang bij dit recht te verdedigen. Het gaat ook over hun recht op vrije meningsuiting en vrijheid van levensbeschouwing.

Niemand is gebaat bij vrijzinnig fanatisme dat de oorlog verklaart aan gelovigen, van welke religie dan ook, maar vooral moslims stigmatiseert en zodoende mee een antimigrantendiscours en verkapt racisme voedt.

Een eenzijdige focus op religie en religieuze verschillen en praktijken als oorzaak van alle ongelijkheid en samenlevingsproblemen gaat voorbij aan de sociaaleconomische realiteit en legt de verantwoordelijkheid voor achterstand uitsluitend in het kamp van de moslims. Alle achterstelling, discriminatie, ongelijkheid en ongelijke behandeling is dan slechts te wijten aan “hun” onaangepastheid, “hun” onwil om te integreren.

Dat geldt dan zogenaamd des te meer voor de vrouwen, die zich in naam van de islam, zouden laten onderdrukken, en door onaangepaste kledij hun eigen kansen op emancipatie verkwanselen. De godsdienst wordt dan gezien als boosdoener, de nieuwe vijand, en daardoor blijft men vaak blind voor mechanismen van discriminatie en achterstelling van een etnisch-culturele minderheid binnen onze maatschappij.

In dit verband wijst Joan Scott ook op het historisch deficit van het humanisme waar dit zich zeer vaak essentialistisch opstelt, met name in zijn benadering van de man-vrouwverschillen. In de seculiere ideologie wordt de goddelijke voorbestemdheid vervangen door “de natuur”: vrouwen zijn nu eenmaal zus en zo (baarmoeder, andere hersens, minder rationeel, enz.), en daardoor tot een welomschreven maatschappelijke rol “veroordeeld” (Scott, 2009).

Vandaag omarmen niet alle vrijzinnigen een dergelijk essentialistisch uitgangspunt, maar in de publieke ruimte van niet-gelovigen leeft nog zeer sterk het “mannen komen van Mars, vrouwen komen van Venus”-geloof, en worden de sekseverschillen nog

steeds als “natuurlijk” en onveranderlijk geconcepieerd. Traditionele opvattingen over zogenaamd typisch vrouwelijke eigenschappen bepalen nog steeds in grote mate de rolverdeling in de maatschappij en binnen de gezinnen, en komen even veel voor bij gelovigen (God heeft het zo gewild) als bij niet-gelovigen (het is nu eenmaal de natuur).

Dit is niet een probleem van wel of niet religieuze levensopvatting, maar wel van een conservatieve, traditionalistische opstelling die men in alle geledingen van de bevolking, bij alle levensbeschouwingen, terugvindt. “On n’aime ou on n’aime pas”, men kan de discussie aangaan, dit bestrijden en weerleggen, maar het is duidelijk dat de breuklijn niet automatisch loopt via het wel of niet behoren tot een religie.

Feminisme en godsdienstkritiek

Is religie dan een vrijgeleide, een vrijplaats om zaken toe te laten die we als vrouwonvriendelijk of onderdrukkend ervaren en waar we in andere omstandigheden als feministen zouden tegen protesteren? Een pleidooi voor “la libre pensée”, voor het kritisch denken, omvat uiteraard ook het recht op godsdienstkritiek. Voor atheïsten kan dit de persoonlijke verwerping van elk godsdienstig denken betekenen en het recht op persoonlijke voorkeuren qua levenshouding, ethische en sociaalpolitieke keuzes, los van religieuze kaders. Voor gelovigen kan dit een kritische houding betekenen, zonder dat de religie in haar geheel verworpen wordt.

Het is belangrijk in deze een onderscheid te maken tussen religie als institutie (Kerk, paus, ayatollah, imams en andere gezagsdragende godsgelovenden⁵) en het individuele geloof en de manier waarop mensen daar vorm willen aan geven.

Lang niet alle gelovigen volgen de spirituele hiërarchie maar geven daarentegen hun eigen, moderne, interpretatie aan de heilige teksten. Ook feministen doen dat en verzetten zich tegen een eeuwenlange, door mannen geïnstitutionaliseerde eenzijdige lectuur. Dit geldt voor christelijke feministen (bij wie dat al jaren de traditie is), maar zeker ook voor moslimfeministen zoals bv Fatima Mernissi en Amina Wadud.

In *Feminism in Islam* ziet Margot Badran het als volgt: “The key concepts of Islamic feminism are the Qur’anic principles of gender equality and social justice. Equality and justice cannot be fully actualized within the patriarchal system. Islamic feminism is trying to advance the Islamic message and to expel the traces of patriarchy from Islam.” (Badran, 2009: 323) En: “rational thinking and independent investigation of religious sources, is the basic methodology of Islamic feminism” (Badran, 2009:324)

Deze bevrijdingsbeweging stuit weliswaar op veel weerstand van conservatieve en patriarchale stromingen binnen de islam, vooral in landen waar de politieke islam misbruikt wordt door de machthebbers, maar dit doet niets af aan de legitimiteit ervan. Misschien is het juist aan seculiere democratieën om deze strijd te faciliteren bij ons, waar wel vrijheid van mening en van godsdienstbeleving is. Het is belangrijk dat feministen hier zich solidair opstellen en het emancipatiestreven hier en ginder ondersteunen met respect voor de eigen weg die moslima’s hier en ginder kiezen.

In deze strategie horen het aanklagen van politiek extremisme, geweld en onderdrukking thuis, evenals de dialoog, hoe moeilijk soms ook, over politieke en morele keuzes. Dit kan echter beter niet vanuit een paternalistische, superieure houding gebeuren, en moet gepaard gaan met de bereidheid van het westen om onze

eigen motieven in de belangenstrijd op het slagveld van de wereldorde in vraag te stellen (bv. wat doen wij in Afghanistan, wie wil een oorlog met Iran, en waarom?).

De individuele gelovige bij ons kan echter niet blindelings aansprakelijk gesteld worden, noch voor terroristische daden van geloofsgenoten, noch voor wetten die vrouwen onderdrukken in een aantal landen waar de religie tegen hen gebruikt wordt, noch voor woorden van religieuze gezagsdragers.

Godsdienstvrijheid versus vrouwenrechten

Recht op een eigen religieuze beleving betekent uiteraard niet dat dan alles moet kunnen als het maar religieus gefundeerd is. Godsdienstvrijheid is een mensenrecht, maar is, zoals alle mensenrechten, niet absoluut. Waar religie in conflict komt met andere mensenrechten, zoals het recht op de fysieke integriteit in het geval van besnijdenis of huwelijksdwang, moet de wetgever optreden en bescherming bieden. De afweging die steeds moet gemaakt worden is in hoeverre religie dwang uitoefent en in hoeverre de vrijheid (van denken, van meningsuiting van het individu en van anderen) in het gedrang komt.

Artikel 9 van de Europese Conventie van de Rechten van de Mens is hierover zeer duidelijk: beperking van de godsdienstvrijheid en van de vrijheid zijn religie in het openbaar te belijden en religieuze geboden en voorschriften na te leven, kan

slechts bij wet en “in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of zedelijkheid of de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.”⁶

Dit laatste is voor interpretatie vatbaar. Niet iedereen houdt er dezelfde opvatting op na over wanneer de openbare orde verstoord wordt, of in welke mate de rechten en vrijheden van anderen geschaad worden door bepaalde religieuze praktijken. Voor veel feministen bv. is het dragen van een hoofddoek een teken van onderdrukking, een bewijs dat de islam de gelijkheid van mannen en vrouwen niet aanvaardt, vermits aanbevolen of voorgeschreven wordt door de koran dat vrouwen best hun haren bedekken (en ook daar is veel discussie over onder moslims: hoe en wie interpreteert de teksten, hoe vroom wil/moet men zijn in het naleven ervan?). Het is evenwel niet aan niet-gelovigen om gelovigen de les te spellen over hoe ze hun teksten moeten lezen en welke praktijken ze wel of niet aanvaarden en toepassen. Critici van religieuze symbolen of praktijken bezondigen zich bovendien vaak aan een gebrek aan kritiek wat betreft de eigen normen en waarden en de rationele gefundeerdheid ervan, bv. ten aanzien van kledingcodes die ook bij ons verschillende kledij voor vrouwen en mannen voorschrijven volgens dictaten van traditie, mode, fatsoen, en zich steeds wijzigende normen over wat en hoeveel bloot men accepteert, enz.

Het is betreurenswaardig dat dit debat weinig gevoerd wordt en, zo ja, onmiddellijk belandt in een repressieve sfeer, boven de hoofden van de betrokkenen, zonder een noemenswaardige dialoog met deze betrokkenen.⁷ Noch het feminisme, noch het streven naar een meer harmonieuze samenleving zijn gebaat bij dergelijk paternalisme. Democratie veronderstelt dat ook minderheden mee de spelregels bepalen. Dit houdt o.m. ook medezeggingsrecht in van moslims en van moslimvrouwen in de interpretatie van wat men verstaat onder inbreuken op de openbare orde, op het recht op vrije meningsuiting, op de bedreiging van de vrijheid van anderen.

Good practices zijn er wel, bv. het interessante werkboekje *Culturele diversiteit in het onderwijs*, waar de auteurs op een genuanceerde wijze (niet vanuit verboden

en “ze moeten zich maar aanpassen”) aan de hand van concrete cases oplossingsmethodes aanreiken om met problemen zoals hoofddoeken, deelname aan of gemengdheid bij sportactiviteiten e.d. in scholen, om te gaan. (Overbeke, Foblets en Brems, 2009).

Ook de hogervermelde rapporten van de Interculturele Dialoog zijn een goed voorbeeld van respect voor minderheden en concrete oplossingen in een sfeer van wederzijdse tolerantie en bereidheid om elkaar tegemoet te komen in het zoeken naar oplossingen waarin iedereen zich zou kunnen vinden.

Er is helaas momenteel weinig (politieke) wil aanwezig in onze samenleving om naar de (vrouwen van) de etnisch-culturele minderheid te luisteren en open te staan voor hun zienswijzen en argumenten. Standpunten en keuzes van moslimvrouwen worden afgedaan als “ze staan onder druk van de gemeenschap, hun vader of man of broers” en aan hun vrij oordeelsvermogen wordt getwijfeld. De gevallen van meisjes die daadwerkelijk onder druk werden gezet en in hun familie geen eigen keuzes konden maken (of zich daaruit hebben los gestreden), worden vaak overdreven in de verf gezet en in de media opgeblazen, zodat de indruk gecreëerd wordt bij de publieke opinie dat alle moslimmeisjes en -vrouwen in naam van de religie onderdrukt worden door hun mannelijke geloofsgenoten en dat zulks inherent is aan dat geloof.

Rocking the boat without falling off⁸

De meest fundamentele eis van het feminisme is het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen. Zelfbeschikking over eigen lijf en leden, over eigen leven. Eigen keuzes maken. Dat die keuzes altijd omgevingsbepaald zijn (iedereen wordt altijd beïnvloed door allerlei factoren, actoren, omstandigheden, enz., zuiver vrije keuze bestaat niet), doet niet af aan het fundamenteel recht op eigen keuzes. Voor vele vrouwen wereldwijd betekent dit de verwerping van religie en religieus geïnspireerde gedragsregels. Voor vele vrouwen wereldwijd betekent dit echter het zoeken naar een derde weg: ze willen geen slaafse onderwerping, maar ook geen verwerping van hun religie. Ze willen een eigen

emancipatiemodel ontwikkelen binnen een religieus kader en zetten zich af tegen een al te eenzijdig westerse invulling van het begrip vrouwenbevrijding.

Nogal wat vrijzinnigen twijfelen, vanuit hun eigen opvattingen, over de zin van deze onderneming en zijn van mening dat elke religie in se gendergelijkheid in de weg staat. Het staat iedereen vrij daar zo over te denken en dan ook niet voor deze weg te kiezen, maar uit respect voor de mensenrechten moet het vrijheidsstreven van andersdenkenden ook erkend worden.

In *Fundamentalism and Women in World Religions* verzamelden Sharma en Young (Sharma en Young, 2007) papers van vrouwen uit de grote wereldreligies (hindoeïsme, boeddhisme, confucianisme, joodse en christelijke godsdienst, islam) die de *agency* en de wil tot *agency* van vrouwen aantonen. Centraal staat daarin niet alleen het emancipatie- en zelfbeschikkingsverlangen van vrouwen binnen hun religieuze gemeenschap, maar ook de bredere maatschappelijke bekommernis over een rechtvaardige organisatie van de samenleving. Dat in bepaalde gemeenschappen soms toch nog een meer traditionele opvatting over mannen- en vrouwenrollen, ook door voorvechtsters van vrouwenemancipatie, aanvaard wordt, heeft vaak te maken met o.m. de noodzaak van de bescherming van verwantschaps- en familiestructuren in landen waar sociaaleconomische problemen van schaarste en armoede meer bepalend zijn dan in onze meer individualistisch georiënteerde welvaartsmaatschappij. Dit doet echter niet af aan het principieel streven van de vrouwen naar meer rechten en meer gelijkheid. Ook tijdens de recente Arabische lente heeft het emancipatie- en vrijheidsstreven van de vrouwen in de diverse landen zich duidelijk gemanifesteerd. Velen claimden een eigen vorm van bevrijding, niet noodzakelijk volledig op westerse leest geschoeid, vaak binnen het kader van hun religie.

Dat het westen het daar moeilijk mee heeft vanuit de aanname dat “wij” weten wat best is, verandert niets aan de legitimiteit van de bevrijdingsstrijd van andersdenkenden. We moeten bovendien inzien dat onze recepten ook niet altijd werken: vrouwenbevrijding is ook in het seculiere westen nog lang niet gerealiseerd. Nog steeds

bepalen genderstereotypen in grote mate de maatschappelijke positie en participatie van vrouwen en blijven hardnekkige onevenwichten en ongelijkheden voortbestaan op gebied van politieke vertegenwoordiging, loon- en inkomenskloof, glazen plafond, seksueel geweld, enz. Dit geldt voor alle vrouwen, en het is aan hen om hun eigen bevrijdingsproces, de emancipatiestrijd zelf te voeren, zonder betutteling of al dan niet goed menende inmenging.

Conclusie

De meningsverschillen sluiten de dialoog en een kritische houding niet uit, maar pomen niet *d'office* het eigen enige gelijk. Dit sluit ook godsdienstkritiek niet uit. Sommigen jammeren: mogen we dan niets meer zeggen over godsdienst zonder als racist bestempeld te worden? Het is evident dat ieder recht heeft op een eigen oordeel over godsdienst en bepaalde religieuze praktijken, en daar een kritische houding kan in aannemen. Maar dat is iets anders dan blindweg verbieden en misprijzen en geen ruimte laten aan de dialoog en/of de diversiteit. We hoeven het niet over alles eens te zijn, we hoeven niet allemaal in de pas te lopen, als we elkaar maar de ruimte laten.

In die ruimte kan de discussie dan teruggevoerd worden tot de échte problemen: de sociaaleconomische ongelijkheid, de

etnische en seksediscriminatie, de neoliberale ideologie, het neokolonialisme, de machtsonevenwichten in elke samenleving en waar iedereen, gelovig of niet, van andere etnische afkomst of autochtoon, mee te maken krijgt.

Vrouwenemancipatie, feminisme overstijgt de kloof tussen wel of niet gelovig. De vrouwenbeweging doet er goed aan de gemeenschappelijkheid te honoreren, over de diversiteit heen, door feminisme en religie niet als onoverkomelijke tegenstelling te poneren en de focus te leggen op de discriminatie en de sociaaleconomische onderdrukkingsmechanismen die alle vrouwen in meerdere of mindere mate treffen en waar we best samen tegen strijden.

Bibliografie:

- Abicht Ludo (2007). *De Verlichting Vandaag*. Houtekiet.
- Ahmed Leila (2011). *The Veil's Resurgence, from the Middle East to America*. Yale University Press New Haven and London.
- Alsanee Rajaa (2005). *Girls of Riyadh*. Pinguin Books.
- Amara Fadela (2003). *Ni Putes Ni Soumisses*. La Découverte.
- Amin Galal (2006). *The Illusion of Progress in the Arab World. A Critique of Western Misconstructions*.
- Arnaut K., Bracke S., Ceuppens B., De Mul S., Fadi N., Kanmaz M. (2009).

Een leeuw in een kooi. De grenzen van het multiculturele Vlaanderen, Amsterdam, Meulenhoff/Manteau.

Badran Margot (2009). *Feminism in Islam, Secular and Religious Convergences*. One-world Oxford.

Baharak Bashar (2011). *Djenghis, democratie en vrouwen. Een Iraanse van Gent naar Cairo*. Epo.

Bendadi Samira (2008). *Dolle Amina's. Feminisme in de Arabische wereld*. Meulenhof.

Blontrock Lydia (1988). "De vrouw binnen verschillende religieuze levensbeschouwelijke stromingen. De vrouw in het vrijzinnig humanisme" in: *NVR* nr. 22, pp. 26-29.

Boujdaine Saida (2006). *Het boek Saida*. Meulenhof Manteau.

Brems Eva (2005). in: Coene & Longman, *Eigen Emancipatie eerst*. Academia Press Gent

Brion Fabienne (ed.) (2004). *Féminité, minorité, islamité. Questions à propos du hijab*, Academia Bruylant, Louvain-la-Neuve.

Brolsma Marjet en Fogteloo Margreet (2002). "Susan Moller Okin, Feministe van het eerste uur" in: *De Groene Amsterdammer*, 9 november 2002.

Catherine Lucas (1997). *Islam voor ongelovigen*. Epo.

Catherine Lucas (2007). *Van morendoders tot botsende beschavingen. De duizendjarige oorlog tegen de islam*. Epo.

Cahiers Marxistes, *Le féminisme à l'épreuve du multiculturalisme*, oct.nov. 2008, n° 238.

Coene Gily en Longman Chia (red) (2005). *Eigen Emancipatie eerst? Over de rechten en representatie van vrouwen in een multiculturele samenleving*, Academia Press Gent.

Coene Gily (2009). "Feminisme, humanisme en multiculturaliteit" in: *Antenne*, jg 29, nr.2 Commissie voor Interculturele Dialoog, Syntheseverlag. December 2004 (internet)

Debusschere Barbara (2004). "Paus vindt feminisme dodelijk voor het gezin" in: *De Morgen*, 2 augustus 2004.

Delphy Christine (2008). *Classer, dominer. Qui sont "les autres"?* La Fabrique.

Delphy Christine (2010). *Un universalisme si particulier, Féminisme et exception française*. Syllepse.

Dequeecker Ida & Roggeman Kitty (2008). "Atheïsme, feminisme en de hoofddoek.

- Bedenkingen bij: Johan Sanctorum (red.): De islam in Europa: dialoog of clash", in: *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, jg. 42 nr. 4.
- El Saadawi Nawal (1997). *The Nawal El Saadawi Reader*. Zed Books London New York.
- Faith Wambura Ngunjiri (2010). *Spiritual Leadership in Africa*. New York Sunny Press.
- Goldman Henri (2011). *Le rejet français de l'islam*, PUF.
- Guide du Respect (2007). *Ni Putes Ni Soumises. Edition belge*. Le Cherche Midi.
- Jacquemain Marc en Rosa-Rossa Nadine (2008). *Du bon usage de la laïcité*. Aden.
- Kabbani Rana (1989). *Brief van een islamitische vrouw*. Contact.
- Loewenthal Troetje (2003). "Gegijzelde Islam" in: *Lover* 2003 nr 1.
- Lux-Sterritt & Mangion Carmen M. (2011). *Gender, Catholicism and Spirituality*, Palgrave Macmillan.
- Mernissi Fatima (1983). *Achter de sluier, De islam en de strijd der seksen*. Geuzenpocket.
- Mernissi Fatima (1993). *Islam and democracy, Fear of the Modern World*. Virago Press.
- Michielsens Magda (2009). "Gender en Humanisme, Voor een combattief vrijzinnig feminisme", in: *Antenne*, jg 29, nr 2.
- Michielsens Magda (2010). "Vol ongelooft. Zwijgen of spreken?", onuitgegeven paper, lezing in de reeks *Onze Waarden. Welke toekomst voor het humanisme?*, universiteit Antwerpen 17 maart 2010.
- Mohanty Talpade Chandra (2003). *Feminism without borders*, Duke University Press.
- Moller Okin Susan (1999). "Is multiculturalism bad for women?" In: Cohen Joshua e.a. (eds). Princeton University Press.
- Overbeke Adriaan, Foblets Marie-Claire en Brems Eva (2009). *Culturele diversiteit in het onderwijs, Een werkboek*, Acco Leuven, Den Haag.
- Pinsky Dina (2010). *Jewish Feminists, Complex Identities and Active Lives*. University of Illinois Press.
- Rapport des Assises de l'Interculturalité, novembre 2010 (internet : www.diversite.be) (Kabinet Gelijke Kansen J. Milquet)
- Ruether Radford Rosemary (2005). *Godesses and the Divine feminine. A Western religious history*. University of California Press, Berkely.
- Sanctorum Johan (Ed.) (2008). *De islam in Europa: dialoog of clash?* Van Halewijck.
- Sassoon Isaac (2011). *The status of Women in Jewish Tradition*. Cambridge University Press.
- Scheffer Paul (2007). *Het land van aankomst*. De Bezige Bij.
- Scott Joan W. (2009). *Sexualism. Ursula Hirschmann Annual lecture on Gender and Europe*. www.eui.eu/RSCAS/publications.
- Selim Nahed (2005). *Zwijgen is verraad*. Van Gennep.
- Sharma, Arvind and Young Katherine K. (2007). *Fundamentalism and Women in World Religions*. New York, London: T&T Clark.
- Stevaert Steve (ed.) (2005). *Ander Geloof. Naar een actief pluralisme in Vlaanderen*. Davidsfonds, Leuven
- Teibel Amy (2011). *Gender segregation on rise in Israel*. Associated Press.
- Van Bommel Abdulwahid (red.) (2005). *Islam en de rechten van vrouwen*. Forum Utrecht.
- Van Rooy Sam en Van Rooy Wim (red.) (2010) *Kritische Essays over een Politieke Religie*, Brussel ASP.
- Van Vossle Anke (2010). "Hoofddoek, boerka of nikab? Religieuze symbolen en kledij vanuit een mensenrechtenperspectief." *Nieuwsbrief Amnesty International, Focus op Vrouwen*, 10e jg nr 3.
- Verhofstadt Dirk (2006). *De Derde Feministische Golf*, Houtekiet.
- Vermeersch Etienne (2010) "De islam en de hoofddoek in België, een bredere benadering" Internetdocument.
- Wadud Amina (1999). *Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Women's Perspective*, Oxford University Press
- Woodward Alison (2009). "Humanisme: de vriend van het feminisme? Hoe zit het met Gender?" In: *Antenne*, jg. 29, nr 2.
- Noten:**
- ¹ Fillard Claudette (Ed.) (2009). *Elizabeth Cady Stanton. Naissance du féminisme américain à Seneca Falls*, Lyon ENS Editions.
- ² Michielsens Magda (2010), voormalig hoogleraar vrouwenstudies UA, in een ongepubliceerd statement voor een door de Nederlandstalige Vrouwenraad georganiseerd Dubbelgesprek. (22 november 2010).
- ³ Zie talrijke opiniebijdragen in *De Standaard* over de laatste jaargangen.
- ⁴ Olympe de Gouges die in 1791 een "Déclaration des droits de la Femme et de la Citoyenne" schreef, moest dit bekopen met de guillotine.
- ⁵ Bijna altijd mannen (joods-katholieken); protestanten en anglicanen hebben vrouwelijke dominees en priesters, moslims aanvaarden vrouwelijke imams. Veel gelovigen accepteren niet blindelings de autoriteit van pausen, bisschoppen en imams en eisen het recht op om zelf inhoud te geven aan hun geloof. De koran moedigt moslims daartoe aan, de islam kent niet één centraal gezag.
- ⁶ Europese Conventie van de Rechten van de Mens, Artikel 9, §1 en 2.
- ⁷ De in opdracht van de overheid gevoerde "interculturele dialoog" leverde twee rapporten op waar tot op heden niets mee gedaan werd, ze werden algemeen beschouwd als te verregaand in de toegevingen aan de moslimcultuur. Referentie: zie bibliografie
- ⁸ Ik ontleen deze beeldspraak aan Faith Wambura Ngunjiri (2010)